

UDK 811.163.6'373.7

Erika Kržišnik

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

IZRAŽANJE PROSTORA V SLOVENSKI FRAZELOGIJI

Frazeološke besedne zveze, ki poimenujejo prostor in izražajo prostorske razsežnosti, so rezultat pomenskih premikov in obenem tudi njihov vir, zato je raziskovanje nujno obrnjeno v obe smeri. V prvem delu so analizirani frazemi, ki predstavljajo jedro frazeološko izraženega prostora kot prostora – prostorski pomen kot rezultat frazeologizacije. V drugem je prikazan del frazeologije, pri kateri so prostor in prostorske dimenzije vir, torej neprostorski prostor kot rezultat sekundarne metaforizacije ali (primerne) frazeologizacije.

Ključne besede: frazeologija, somatska frazeologija, prostorčas, strukturno-semantični model

Phraseological word combinations that name space and express spatial relationships are the result of semantic shifts and also their origin, hence their research is necessarily set both ways. The first part of the article analyzes phrasemes representing the core of phraseologically expressed space, i.e., mainly phrasemes with a somatic component. The second part outlines the results of secondary semantic shifts to which these phrasemes most often succumb.

Keywords: phraseology, somatic phraseology, space-time, conceptual metaphor

1 Pojem prostora, pod čimer si naivno, torej neznanstveno, predstavljamo nekaj (konkretnega ali abstraktnega), kar se razteza v smeri treh dimenzij, je v različnih jezikih izražen z različnim številom poimenovanj. Sam leksem *prostor* v slovenščini tvori mnoge stalne besedne zveze (SBZ), večinoma terminološke samostalniške BZ z levim prilastkom, kar verjetno lahko razumemo kot potrebo po natančnejši zamejitvi tistega dela pomena *prostor*, ki izpostavlja pomensko lastnost 'neomejenost'. V korpusu Gigafida ob jedru *prostor* na prvih 20 mestih najdemo med pridevniškimi kolokatorji v funkciji levega prilastka 18 takih, s katerimi so tvorjene terminološke SBZ: *poslovni, parkirni, razstavni, kazenski, manevrski, prtljažni, prireditveni, bivalni, zračni, kletni, življenjski, medijski, zaprti, prazni,*¹ *skladiščni, javni, toaletni, dnevni prostor*. Tako velika potreba po zamejitvi, specifikaciji prostora bi kazala, da so v strokovnem pojmovanju prostora in posledično v strokovnem slovarju pomen-ske lastnosti leksema *prostor* hierarhizirane drugače kakor v naivnem pojmovanju in splošnem slovarju.

1.1 Nasprotno pa *prostor* kot leksem ni preveč frazemotvoren. Slovarsko zabeleženega najdemo v treh zvezah. Pri tem je frazem *manevrski prostor* 'možnosti (za kaj)' posledica frazeologizacije s pomenskim prenosom celotne terminološke SBZ ('ozemlje, ki omogoča razporejanje in premikanje velikih vojaških enot'). Poleg tega je v SSKJ še frazem (*čigav*) *prostor pod soncem* 'primerno, ugodno mesto, položaj

¹ V SSKJ je pod geslom *prazen* kot termin v fiziki navedeno *prazen prostor*.

v življenju, med ljudmi' in v Kebrovem *Slovarju slovenskih frazemov* (Keber 2011, dalje SSF) poleg teh dveh še *ni prostora za koga/kaj kje* 'kjer ni možnosti, pogojev, pripravljenosti za nahajanje, bivanje koga/česa'.² Tudi če domnevamo, da to niso vsi frazemi s sestavino *prostor* – ne da bi natančneje pregledovali, lahko navedemo *biti, ostati, znajti se v praznem prostoru* 'ne vedeti, kako ravnati, biti izgubljen' – je razlika med terminotvornostjo in frazemotvornostjo leksema *prostor* opazna.³ Poleg tega nobeden od frazemov s sestavino *prostor* ne izraža prostora, kar je deloma pričakovano, če za frazeološko enoto poleg lastnosti stalnosti in leksikaliziranosti zahtevamo tudi idiomatičnost, tj. vsaj delno pomensko nemotiviranost.

2 Frazeološke enote enobesedno izražene leksikalne izraze dopolnjujejo: izrazno s svojo večbesednostjo, natančneje večsestavinskostjo (frazemske sestavine niso »pravi« leksemi), kar jih dela sekundarne jezikovne znake, sestavljene iz že pomenonosnih znakov (besed), in večinoma tudi pomensko s prisotnostjo bolj ali manj izrazitega konotativnega dela pomena, ki je praviloma ravno posledica njihove sekundarne znakovne narave. Frazemi torej niso samo poimenovanja, temveč tako ali drugače tudi pripisovalci (ocenjevalci) lastnosti in izrazi razmerja do poimenovanega. Ko torej govorimo o frazemih, ki »izražajo« prostor, govorimo hkrati o obojem. Pri tem pride do določenega protislovja med lastnostmi tako razumljene frazeološke enote in – zlasti naivnim – pojmovanjem prostora. Medtem ko prvo zaradi vsaj delne nemotiviranosti predpostavlja pomenski prenos ali kake druge vrste pomenski premik,⁴ pa naivno pojmovanje prostora predvsem kot nečesa konkretnega hkrati dela domeno prostora za tipičen vir takih ali drugačnih nadaljnjih (sekundarnih ali celo terciarnih) pomenskih premikov. Še več, izrazi s konkretnim denotatom se v frazeologiji pogosto razumejo kot obrobni del frazeološkega fonda, nekateri jih dajejo v posebno skupino t. i. kvazifrazemov (ČERMÁK 1985: 205).⁵ Da bomo v nadaljevanju deloma navajali tudi take vrste frazeme, je posledica dejstva, da tudi obrobje ni enovito, prim. razliko med *mačje oko* in *jekleni ptič*.⁶

Ko govorimo o izražanju prostora s frazeološkimi jezikovnimi sredstvi, moramo torej nujno govoriti tako o rezultatu (cilju) kot viru (izhodišču) pomenskih premikov.

² Ali je zanikanje (*ne*) obvezna sestavina zveze, je drugo vprašanje, prim. *Dokler imamo opraviti z optimizacijo po enem samem kriteriju, recimo dobičku, je seveda malo prostora za etiko [...]*. Če ni drugače navedeno, so zgledi iz Gigafide.

³ Zanimivo bi bilo primerjati termino- in frazemotvornost leksemov sploh – ne bilo bi presenetljivo, če bi se med obema pokazalo obratno sorazmerje.

⁴ Govori se tudi o pomenskem umiku (ČERMÁK 1985: 194).

⁵ V slovenski frazeologiji o tem v KRŽIŠNIK (1988: 46–69; prav o tem 68). Poleg terminoloških izrazov (*prosti pad*), izrazi s sinsemantičnimi komponentami (v zvezi z), izrazi z desemantizirano komponento (*biti /si/ bot*), izrazi z omejeno kolokabilnostjo (*odpreti nastežaj, širno morje*), glagolsko-imenske zveze z abstraktnim samostalnikom (*dati soglasje, nameniti pozornost*).

⁶ Prvi ima celo dva denotata, svetlobni odbojnik, vrsta dragega kamna, prim. *Ob magistralni cesti [...] stoji kar precej količkov z rdečim in belim mačjim očesom [...]* in *V svetu draguljev sta znana predvsem dva različka. Pri prvem, ki se imenuje mačje oko, se preraščata krizoberil in rutil. Za jekleni ptič prim. Na kopilotskem sedežu v majhnem jeklenem ptiču letimo [...]* ali z opaznejšo konotacijo *Relativni mir [...]* *Primorja bodo skalili ogromni jekleni ptiči, nizko leteči in nadvse hrupni apači [...]*. Če bi frazem *jekleni ptič* imel le besedilno pridobljeno konotacijo, potem bi ga lahko za pomen 'letalo' uporabili tudi v nezaznamovanih besedilih, npr. časopisno poročilo, vest.

V svojem delu o prostoru v jeziku PIPER (2001, na več mestih, npr. 30, 31) operira z izrazoma »prostorska« in »neprostorska lokalizacija«, kar bi na prvi pogled ustrezalo naši delitvi na rezultat in vir in do določene mere tudi ustreza – v zvezi s frazemi, katerih vir so izrazi s pomenom prostora (prim. dalje 2.2), lahko govorimo o neprostorskih lokalizacijah,⁷ medtem ko pri frazemih, v katerih so prostorski pomeni rezultat (prim. 2.1), ne gre nujno za prostorske lokalizacije. Zato bomo raje govorili o prostoru kot rezultatu in kot viru v frazeologiji.

2.1 Rezultat pomenskih premikov so frazemi, ki poimenujejo prostor. Dalje jih bomo glede na osnovne pomene delili na take, ki izražajo omejeni prostor, take, ki izražajo neomejeni prostor, in frazeme, ki izražajo prostorske dimenzije.

2.1.1 Omejene prostore bi morda lahko delili na naravne, npr. planeti *rdeči planet* 'Mars', vode *velika luža* 'Atlantski ocean, ocean sploh', celine *črni kontinent* 'Afrika', novi svet 'Amerika', stari svet 'Evropa', pokrajine *na kmetih* 'na podeželju, podeželje', in civilizacijske (kulturne, družbene), npr. *banana/bananska republika* 'manjša, gospodarsko in politično nerazvita država', *dežela vzhajajočega sonca* 'Japonska', *dežela na južni strani Alp* 'Slovenija', *na južni strani Alp* 'v Sloveniji', prebivališča *za rešetkami* 'v zaporu, zapor', *babilonski stolp* (česa), *n/Noetova barka* 'pribežališče, zatočišče', *asfaltna džungla* (po SSF) 'prometno prenatrpane ceste, ulice mest, velemest in te kot življenjski prostor brezdomcev, klatežev', *betonska džungla* 'blokovo naselje' (po SSF: 'značilnost mest, da veliko njegovih prebivalcev živi v velikih betonskih zgradbah); *poprek sveta* 'kjer potekajo najpomembnejši kulturni, politični itd. dogodki', *trebuh mesta* 'tržnica'; *kamor gre še cesar peš* 'na stranišče, stranišče', *kjer bog roko ven moli* 'gostilna', *od koder se ni še nihče vrnil* 'onostranstvo'; *streha nad glavo* 'dom, stanovanje', *levji brlog*, *volčji brlog*.

2.1.2 Vrednost neomejenega prostora bi po eni strani pripisali prostoru, ki je *brez konca in kraja* 'neskončen',⁸ morda še, ki je vseobsegajoč kot *kamor oči nesejo/sežejo* 'vsenaokrog', in po drugi strani tudi ponavljajočim se prostorskim danostim *v tu in/pa tam* 'na nekaterih mestih, po nekaterih krajih', *sem in/pa/ter tja* 'ponekod'⁹. Frazemov s tem pomenom ni veliko, njihov pomen je pogosto na meji prostorskosti sploh (prim. dalje prostor → čas). Poleg tega se pri frazeološko izraženem neomejenem prostoru zastavlja tudi vprašanje meje med omejenim in neomejenim prostorom. Je *oni svet* 'onostranstvo' neomejeni in *ta svet* 'tostranstvo, svet, z/Zemlja' omejeni prostor? Je

⁷ Natančneje povedano, o izrazih samih kot o »jezikovnih metalokalizacijah« (PIPER 2001: 44): »U svim onim slučajevima kada se, dakle, priroda jedne semantičke lokalizacije prikazuje u jeziku prelomljena kroz prizmu izraza prostorne lokalizacije, umesno je govoriti o jezičkoj metalokalizaciji.«

⁸ Prim. [...] *da pridejo do obzorja in ugotovijo, da je pred njimi še eno obzorje in tako naprej in naprej brez konca in kraja*. Kolikor ne gre pri prostorskem pomenu tega frazema vedno za pomen dimenzije kot v zgledu *Za džaine je veselje brez konca in kraja* [...]. Podobno pri frazemu *na konec sveta* 'kamorkoli' in 'zelo daleč'.

⁹ SSKJ pod geslom *semtertja/sem ter tja*: *pot je bila semtertja blatna*; SP 01 ga s prostorskim pomenom ne navaja; tudi gradivo v Gigafidi kaže, da se v tem pomenu rabi bistveno redkeje kakor v časovnem – edini zgled v prvih sto zadetkih: *Po pobočju poiščite kaj stečini podobnega* [...] *ter se* [...] *spuščajte navzdol*. *Sem ter tja se pokaže ostanek kakšne steze* [...].

(sicer terminološka, a nemotivirana zveza z obrobja frazeologije) črna luknja neomejeni prostor? So prostori *obljubljena dežela*; (*tam*), *kjer se cedi(ta)/teče(ta) med in mleko* 'kjer je vsega dobrega v izobilju', *Indija Koromandija* omejeni ali neomejeni. Frazema *dolina solz* in *solzna dolina*, ki sta jima v Kebrovem slovarju (SSF nadiztočnica *dolina*) pripisana dva pomena,¹⁰ s pomenom 'kraj trpljenja, težav' sodita v pomensko polje 'neomejeni prostor', s pomenom 'svet, Zemlja' pa v 'omejeni prostor'. Pravzaprav izražajo prostor kot neomejen vsi frazemi, v pomenu katerih je lastnostni del nadrejen prostorskemu, npr. *jama razbojnikov* ali *levji brlog* 'nepredvidljiv, tvegán, nevaren kraj', *volčji brlog*¹¹ 'skrivališče, bivališče ničvrednih, slabih ljudi' in sopomenski *gadje gnezdo*, *jama razbojnikov*. Prim. drugače v frazemu *sračje gnezdo*, ki v svojem prostorskem pomenu izraža omejeni prostor.¹²

2.1.3 Pogostejše je frazeološko izražena prostorska dimenzionalnosti. V okviru tega razumemo položaj v prostoru, tj. prostorski odnos česa do česa, in smernost v prostoru, ki se izraža s premikanjem. Pri izražanju tega dela pomena se uveljavlja antropocentričnost v dojemanju prostora: človeško telo deluje kot merilo tega sveta, zato prevladujejo frazemi s somatsko sestavino. Kako relativno je to merilo, kažeta tako rekoč antonimna frazema *za ritjo komu* 'zelo blizu koga/česa, tesno ob kom/čem' (varianata *za petami*) in *bogu za ritjo* 'nekje daleč, na odročnem mestu' (varianata *bogu za hrptom*). Prim. [...] *ugasne luči, dokler vozi tik za teboj, ko te prehití, pa naj bi jih ugasnil ti, če mu potem voziš za ritjo in [...] so me oddali neciviliziranemu tepcu, ki me bo zvlekel nekam bogu za ritjo* [...].

2.1.3.1 Položaj

Velik – majhen: *dolg kot ponedeljek* 'zelo velik (za človeka), zelo dolg' – *meter cvancig* 'majhen' (predvsem za moškega).¹³

Daleč – blizu: *za devetimi gorami (in devetimi vodami), bogu za hrptom/ritjo, kjer*

¹⁰ V SSKJ pa samo pomen neomejenega prostora: 'kraj trpljenja in težav'.

¹¹ Zveze ni niti v Pleteršnikovem niti Glonarjevem slovarju, pojavi se šele v SSKJ in seveda v SSF, iz česar bi lahko sklepali, da ni zelo stara. Gradivo v Gigafidi izraz v večini od 147 pojavitev povezuje z lastnim imenom Hitlerjevega bunkerja *Volčji brlog* (nem. *Wolfsschanze*) in je ustrezno večinoma tudi zapisan z veliko začetnico. O tej povezavi v SSF, ki ima poseben razdelek namenjen podatkom o nastanku frazema, ne izvemo ničesar, zgled prve pojavitve, ki ga Keber v SSF navaja, je iz besedila Podlimbarskega (1852–1917), a bi glede na sobesedilo lahko bil tudi avtorska metafora: »Sprejela je od tebe jabolko, sedaj je tvoja,« je rekel Vazko in dvignil rami, češ: delaj, kar hočeš. Čez hip je pristavil: »Ako jo pošlješ h Katici, jo zavedeš v volčji brlog. Kakor volkulja na nabito puško, tako gleda Katica na Danico.« Seveda pa bi lahko šlo tudi za sobesedilno prenovitev frazema.

¹² Tudi tu je izrazitejši lastnostni del pomena, ki ga tako SSKJ kot SSF navajata kot edinega ('nepospravljeno, razmetano' in 'kar je neurejeno, neorganizirano'), vendar je prostorski del pomena še vedno prisoten, prim. *Ta denar bi bil porabljen za nabavo slik papeža [...]. Iz Ljubljane po obisku ne želimo narediti sračjega gnezda*. Ali: *Urediti je treba »sračja gnezda«, ki obdajajo Ljubljano in ji niso v ponos*.

¹³ Zgleda v Gigafidi ni mogoče dobiti, ga pa najdemo na spletni strani *najdi.si*, prim. *Ko sem gledal slike od Pittsa na strani od EMHW, ki ga imam zdaj, je zgledal tudi strašno velik, ko pa je meter cvancig pubec zraven stal*. Vzrok za to ni morebitna novost frazema, temveč njegova neknjižnost (vstop v knjižni jezik preprečuje najprej germanizem *cvancig*, nato pa tudi močna ekspresivnost kot posledica negativne vrednotenjske konotacije /slabšalno/).

*ti lisica lahko noč vošči*¹⁴ – na dosegu roke/rok, pri roki/rokah, z ramo ob rami, (boj) prsi ob prsi, model *x pri x-u* v prostorskem pomenu 'tesno skupaj', iz oči v oči, na štiri oči, biti kot rit in/pa srajca, imeti na očeh koga, biti na očeh komu.

2.1.3.2 Smer

Daleč – blizu: *na konec sveta, kakor daleč seže oko, s trebuhom za kruhom, od rok, izginiti izpred oči* 'oddaljiti se' – *biti za petami/za ritjo komu, kar pride pred oči komu*.

Premikanje: *kamor noge nesejo koga, hoditi od Poncija do Pilata, hoditi od vrat do vrat* v prostorskem pomenu in sploh model *hoditi od x-a do x-a* 'hoditi/premikati se po vseh x-ih'.

V tej pomenski skupini bi lahko navedli številne frazeme s pomenom 'premikati se', npr. *vzeti pot pod noge, pobirati korake, ucvreti jo* itd., vendar bi ta del v zvezi s prostorom zahteval več pozornosti (o frazemih s pomenom 'premikati se' razpravlja v gradivno zelo bogatem prispevku E. Savelieva 2008: 87–99). Za frazeologijo je pri tem treba paziti, da pri uvrščanju upoštevamo razliko med frazemi, katerih pomen je premikanje, pri čemer glagolska sestavina sploh ni izražena z glagolom premikanja (*odkuriti jo, biti za petami komu*), takimi, v katerih je glagol premikanja frazemska sestavina, a lahko variantna (*hoditi, stopicati, stopati, voziti* itd. *kot po jajcih*), in tistimi, ki ocenjujejo način poteka dejanja, ki je lahko, vendar ne nujno dejanje premikanja, npr. *kot slon ali kot medved* (zadnji seveda niso frazemi premikanja). Za naše razpravljanje o frazeološko izraženem prostoru pa je pomembno, da frazemi z glagoli premikanja kot sestavino niso najpogostejše (prostorskega) premikanja. Rezultat frazeologizacije tovrstnih zvez so pogostejše frazemi drugih pomenskih polj, pri tem je prostor, praviloma njegova dimenzionalnost, vir za sekundarne pomenske premike že obstoječega frazema ali sploh za frazeologizacijo.¹⁵

2.1.4 Če povzamemo: leksem *prostor* ni zelo frazemotvoren, medtem ko pojem prostora rezultira v velikem številu frazemov pomenskega polja 'prostor', še najbolj frazemotvoren je v okviru pomena 'prostorska dimenzionalnost'. Vzrok za to je deloma teoretične narave – omejitev frazeologije na t. i. frazeologijo v ožjem smislu (zahteva po vsaj delni nemotiviranosti), s katero smo izločili zlasti zveze terminološkega tipa, deloma pa je poleg tega vzrok še jezikovne narave – izločili smo namreč lastnoimenska večbesedna poimenovanja prostorov, npr. *Bela hiša*. Neupoštevanje je v skladu s spoznanji pomenoslovja, ki lastna imena na podlagi odsotnosti denotativnega pomena, ki ga nadomešča funkcija identifikacije, in drugih lastnosti (prim. VIDOVIČ MUHA 2013: 92–93) izloča iz slovarja.¹⁶ In vendar smo zgoraj navajali frazeme kot *dežela vzhajajočega sonca, dežela na južni strani Alp, rdeči planet, velika luža*, ki so jim v slovarju pripisani »pomeni«: Japonska, Slovenija, Mars, Atlantik. Menimo, da

¹⁴ V Gigafidi samo ena pojavitev.

¹⁵ Med drugim to kaže tudi gradivo v članku (in še prej v magistrskem delu) E. Savelieva o frazemih z glagolsko sestavino 'premikati se' (SAVELIEVA 2007; 2009).

¹⁶ Tudi to – enako kot upoštevanje ali izločanje terminoloških SBZ – v teoriji frazeologije ni nekaj samoumevnega. Nekateri frazeologi upoštevajo tudi lastnoimenska poimenovanja, ki imajo vse druge lastnosti frazemov, praviloma kot »poseben semiotični razred« (prim. BURGER 2003: 47).

gre za poimenovanja, ki so nastala z metaforičnim pomenskim prenosom in poleg v različni meri ohranjenega lastnostnega dela denotativnega pomena (*dežela na južni strani Alp* je recimo svetla, sončna)¹⁷ ohranjajo tudi konotacijo – prav tako v različni meri. Če imamo na eni strani frazem *velika* luža, v katerem je prisotnost tudi denotativnega pomena dokaj eksplicitna: tako SSKJ kot SSF ga razlagata kot 'Atlantski ocean' in 'ocean (sploh)' (= 'prostor z zelo veliko in velikim obsegom vode'), imamo na drugi *rdeči planet* 'Mars', ki bi ga zlahka postavili ob dvojico *Velika Britanija – Otok*, čeprav ga SP navaja z malo začetnico.¹⁸ Na nekatere mejne primere te vrste (»osebna lastna imena iz pravljici sveta«), vendar zunaj frazeologije, opozarja tudi A. VIĐOVIČ MUHA (2013: 92).

2.2 Kot vir je prostor udeležen v procesu sekundarnih pomenskih prenosov v že obstoječih frazeoloških enotah ali kot prostobesednozvezno izhodišče strukturno-semantičnih modelov v procesu (primarne) frazeologizacije.

2.2.1 Najopaznejša sekundarna metaforizacija poteka v smeri prostor → čas. Prim. (pot) *brez konca in kraja* = dolga pot (prostorska dimenzija) – (čakanje) *brez konca in kraja* = dolgotrajno čakanje (časovna dimenzija), tako še npr. *tu in/pa tam* 'ponekod' → 'včasih', enako *sem in/pa/ter tja*, ali *od x-a do x-a*, kjer x=Sam s prostorskim pomenom, npr. *hoditi od hiše do hiše* 'obiskati vse hiše', daje rezultat 'prostorsko premikanje', pri x=Sam s časovnim pomenom, npr. *večati se od leta do leta* 'biti vsako leto večje', pa se realizira časovni pomen. Zanimiv je frazem *dolg kot ponedeljek* 'zelo velik, zelo dolg' in 'zelo dolgotrajen', za katerega je, zaradi prostorsko-časovne dvojnosti že v besedi *dolg*,¹⁹ brez zgodovinskih podatkov težko govoriti o smeri pomenskega prenosa oz. lahko smer predvidevamo samo v skladu s tendenco v jeziku sploh.²⁰ Dodatno jo podpira pojavitev novejšega frazema z le časovnim pomenom (*kaj*) *vleči se kot ponedeljek* '(kaj) biti dolgotrajno in dolgočasno'.

¹⁷ Zveza je nastala kot oglaševalski slogan, torej gre za izcitatni frazem, ki svoj pomen razvija v smeri negativne vrednotenjske konotacije. Primerjamo ga lahko z bolj ustaljenim izcitatnim frazmem, to je *dolina šentflorjanska*, ki se s svojim sedanjim pomenom (po SSKJ) 'dežela z licemerskimi, nekulturnimi prebivalci, razmerami' še vedno ni dokončno ločila od identifikacijske funkcije: Slovenija oz. s/S?/lovenska dežela.

¹⁸ Toda *Sveta dežela* 'Palestina' – z oznako »zemljepisno ime«; *rdeči planet* ima oznako »publicistično«. Dalje prim. *obljubljena dežela*, ki ima v SSF nerazločevalno pripisane tri pomene, prvi je lastnoimenski (Kanaan, Sveta dežela); v Spletnem slovarju se navaja ločeno na dveh mestih: kot SBZ z opisom »Kanaan, pokrajina v današnjem Izraelu in Jordaniji, ki se v svetem pismu omenja kot dežela obilja in prosperitete za Abrahamove potomce, kasnejše Jude« in kot frazeološka enota s pomenom 'okolje ali družba, za katero nekdo verjame, da omogoča uresničevanje idealnega življenja, zlasti glede možnosti zaslužka'. Tukaj jo seveda navajamo samo kot frazem.

¹⁹ Frazema ni v Pleteršniku, ne v Glonarju, tudi v SSKJ in SSF ne. V Gigafidi je ob jedru *kot ponedeljek* prvi kolokator *dolg* (50 pojavitev) in drugi *vleči* (11 pojavitev). Ne da bi hoteli trditi, da količina rabe prostorskega ali časovnega pomena priča o primarnosti katerega, povejmo, da se samo v 13 primerih (od 50) realizira časovni pomen.

²⁰ Tudi z vidika frazeologizacijskih procesov je verjetnejša razlaga o primarnosti prostorskega pomena – samo v tem primeru je namreč frazem *dolg kot ponedeljek* glede na motiviranost sklopovski, torej posledica pomenskega prenosa celotne zveze (pomen PBZ je lahko samo časovni, ker to zahteva časovni pomen besede *ponedeljek*). To še zlasti velja, če se je lastnost (»dolgotost«) sprva pripisovala človeku (v tem primeru ima *dolg* za pomen 'velik, visok' tudi konotativni del pomena).

Prenos prostor → čas je v besedilih mogoče opaziti tudi pri frazemih, ki te več-pomenskosti še nimajo ustaljene. Prim. rabo frazema *za devetimi gorami* – po SSKJ in SSF samo prostorski pomen 'zelo daleč' – v naslednjem sobesedilu: *Kako se je ta bakanalija končala, se še menda spomnimo. Podoben konec čaka tudi to oblast. Neizogibno. Razplet, ki ni "za devetimi gorami"* [= (do razpleta) ni daleč (časovno), op. E. K.], *se bo odvijal v centru prestolnice, v bližini Kremlja. Ljudje bodo šli na ceste, če oblast NEMUDOMA ne naredi zaokret.*

Posebno skupino pri sekundarni metaforizaciji prostor→čas predstavljajo frazemi s somatsko sestavino. Prim. (*knjiga*) *na dosegu roke* 'blizu' (prostorska dimenzija) – (*soglasje*) *na dosegu roke* 'blizu' (časovna dimenzija), tako še *pred nosom, gledati v oči čemu, ne videti dlje od svojega nosa, kaj je za petami komu*,²¹ *daleč od oči, daleč od srca* itd. Antropocentrizem torej velja tudi za dojemanje časa.

2.2.2 Strukturno-semantični modeli

Čeprav načeloma velja, da so frazemi jezikovne enote, ki jih ni mogoče generirati in so v tem smislu anomalne, je obstoj strukturno-semantičnih modelov v frazeologiji že dolgo znan. Med prvimi, ki obravnava to temo, in vsaj v slovanski frazeološki vedi najbolj znano je delo *Slavjanskaja frazeologija* V. M. Mokienka. Strukturno-semantični model definira kot »strukturno-semantičeskij invariant ustojčivih sočetanij, shematičeski otažajuščij odnositel'nuju stabil'nost ih formy i semantiki« (MOKIENKO 1980: 43).²² Gre torej za strukturo in pomen izhodiščne PBZ, ki v procesu (v tem primeru primarne) frazeologizacije ob enaki strukturi dobiva frazeološke pomen(e), skupne frazemom istega semantičnega polja. Kot izhodiščne nas zanimajo strukture, s katerimi se realizira(jo) prostorski pomen(i), in uveljavljanje le-teh v okviru strukturno-pomenskih modelov v slovenski frazeologiji: kaj se v slovenski frazeologiji strukturno izraža kot prostor, a pomensko ni prostor. Modelov je več in nekateri so bili v slovenski frazeološki literaturi že obravnavani (prim. frazemi govorjenja in mišljenja v Kržišnik 2007: 184–87, npr. *priti na jezik – priti v glavo/na pamet, imeti na jeziku – imeti v glavi/v misli, uiti z jezika – uiti iz glave* itd.), tukaj bomo predstavili dva, ki na neki način dopolnjujeta v prvem delu predstavljeno dojemanje prostora, in sicer *do*+'del telesa' ('mera, stopnja') in *iti* kam 'umirati, umreti', skupaj s stanjskim *biti* kje 'biti mrtev'.

2.2.2.1 Model *do*+'del telesa' ponovno aktualizira antropocentrizem v dojemanju prostorskih dimenzij. Da je človek merilo tega sveta in da je človeku najbližja in najzanesljivejša mera njegovo telo, dokazuje niz frazemov, s katerimi so izražene ne le dimenzije zunaj telesa, kakor so prostorske ali časovne,²³ temveč tudi dimenzije vrednotenja, čutenja in čustvovanja znotraj. S strukturo *do*+'del telesa' se izražata v glavnem dva pomena:

²¹ Prim. SSKJ *smrt mu je že za petami* 'kmalu bo umrl'.

²² Mokienko sega tudi v diahronijo in opisuje z modelnostjo povezano metodologijo za etimološko raziskovanje frazeologije. Tukaj se s tem ne bomo ukvarjali, kljub temu pa bomo za zapolnitev modela navedli tudi nekaj redkeje rabljenih frazemov.

²³ V okviru prostorsko-časovnih povezav omenimo *kamor seže oko* in *kamor seže spomin*, ki ju dopolnjuje še (*čigava/katera*) *roka seže daleč*.

'primerjava glede na pozitivno vrednoteno lastnost': *kdo ne seči komu do gležnjev/ do kolen/ do popka*;²⁴

'intenzivnost': (navzgor) *do grla (sit česa/koga), do vratu (zadolžen)*,²⁵ *do ušes (zaljubljen), čez glavo (imeti koga/česa)*; (navznoter) *do kože (moker), do kosti (premočen, premražen), do obisti (poznati koga, spoznati koga, biti pokvarjen itd.), do jeter (poznati koga), do srca (ganiti)*.

2.2.2.2 Model iti kam (v kaj, na kaj) strukturno pokriva verjetno največ frazemov pomenskega polja 'umirati/umreti'.²⁶ Najpogostejši glagol *iti* je lahko v nekaterih frazemih nadomeščen (kot varianta ali kot edina izbira) z *oditi*, redkeje tudi s kakim drugim glagolom premikanja. Nekateri frazemi imajo tudi kavzativno ustreznico *spraviti (koga)* kam = 'povzročiti, da (kdo) iti kam'. Prostorski (smerni) pomen je poleg v *kaj*, na *kaj* lahko izražen še s *pod kaj*, *k čemu*, *med kaj*:

iti kam: iti v dimnik/raufenk,²⁷ *iti/leči v (prerani) grob, oditi v kraljestvo senc, iti v krtovo deželo, iti v nebeško veselje, oditi v onstranstvo, iti v raj, iti pod grudo, iti pod rušo, iti v smrt, iti v trinajsti bataljon/brigado*,²⁸ *iti v večna lovišča, oditi k večnemu počitku, iti v večnost; iti/oditi na oni/drugi svet, iti/oditi na zadnjo pot, gre h koncu/ kraju s kom, iti po riti k maši, oditi med krilatce*;²⁹

kavzativno *spraviti koga kam: spraviti v grob, spraviti pod grudo, spraviti pod rušo, spraviti na oni/drugi svet*;

stanjsko *biti kje: biti v grobu, biti z eno nogo v grobu, biti v Abrahamovem naročju, biti na onem svetu, biti na smrtni postelji, biti pod grudo, biti pod rušo, biti dva metra pod zemljo, biti tam, kjer ni muh*.

Obstoj tega modela je seveda kulturološko utemeljen na različnih nivojih: prostor je grob, prostor je onostranstvo itd. – v tem smislu vanj sodi tudi »antonimni« frazem *priti na svet* 'roditi se'. Omeniti pa je treba, da model presega pomen 'umiranje, smrt človeka' in se generalizira v 'preneha(va)ti delovati'. Prim. npr. *iti v franže, iti v malo-ro, iti v tri krasne* 'biti uničen, prenehati delovati' in stanjsko *biti v riti, biti v škripcih* (tudi kavzativno *spraviti v škripce koga*).

3 Izražanje prostora v frazeologiji je posebno zato, ker je prostor hkrati vir in rezultat frazeologizacijskega procesa. Pri frazemih, ki predstavljajo rezultat, torej prostorski prostor (v Piper 2001 t.i. prostorske lokalizacije), je problematizirana meja med občnoimenskimi in lastnoimenskimi poimenovanji. Ker menimo, da je v frazeološkem pomenu vedno prisoten tudi (emocionalni ali vrednotenjski) konotativni del, smo kot frazeme upoštevali tudi zveze tipa *dežela tisočerih jezer, Indija Koromandija* itd. Med frazemi, ki izražajo prostorske dimenzije, sta temeljna pomena 'blizu' in 'daleč' ter seveda t. i. frazemi s pomenom premikanja. Ugotavljamo, da je s frazemi

²⁴ V Gigafidi v istem pomenu tudi *do podplatov* (23 pojavitev).

²⁵ V SSKJ tudi *do komolca/komolcev zadolžen*.

²⁶ Prim. verjetno najboljšeješnji nabor frazemov tega pomenskega polja v STRAMLJIČ BREZNIK 1999: 264–83.

²⁷ V koncentracijskih taboriščih med drugo svetovno vojno 'umreti z uplinjenjem'.

²⁸ Med drugo svetovno vojno 'biti usmrčen, likvidiran'.

²⁹ Sem bi verjetno lahko uvrstili tudi *iti po gobe* in *iti rakom žvižgat*.

najpogostejše izražen omejeni prostor, ker se pomeni frazemov, ki izražajo neomejeni prostor, gibljejo na meji prostorskega pomena in prehajajo v lastnostnega (prim. *tam, kjer se cedita med in mleko* → *med in mleko se cedita /kje/*). Prikaz na prostor vezane »neprostorske« frazeologije smo omejili na vlogo prostorskosti pri sekundarni metaforizaciji in pri oblikovanju strukturno-semantičnih modelov. V celoti smo izpustili možnosti, ki jih odpira konceptualnometaforični pristop, v okviru katerega je kategorija prostora ena temeljnih za razumevanje številnih drugih pojmov, npr. medčloveški odnosi, čustva, čas idr., a nekaj raziskav o tem je bilo na gradivu slovenskega jezika tudi že opravljenih (prim. BĘDKOVSKA-KOPCZYK 2004: 113–33; Kržišnik, Smolić 2000).

VIRI IN LITERATURA

- Agnieszka BĘDKOVSKA-KOPCZYK, 2004: *Jezikovna podoba negativnih čustev v slovenskem jeziku*. Ljubljana: Študentska založba.
- Harald BURGER, 2003: *Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel der Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- František ČERMÁK, 1985: Frazeologie a idiomatika. *Česká lexikologie*. Ur. J. Filipec, F. Čermák. Praga: ACADEMIA, nakladatelství Československé akademie věd. 166–236.
- Gigafida: Korpus slovenskega jezika. Na spletu.
- Janez KEBER, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU
- Erika KRŽIŠNIK, 1988: *Frazeologija v moderni*: Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- , 2007: »Metafore«, v katerih govorimo v slovenščini frazeološko – konceptualnometorična analiza frazemov govorjenja. *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah//Phraseologie in der Sprachwissenschaft und anderen Disziplinen//Phraseology in Linguistics and Other Branches of Science//Frazeologija v jazykoznanii i drugih naukah*. Ur. E. Kržišnik. Ljubljana: FF. 183–203.
- Erika KRŽIŠNIK, Marija SMOLIĆ, 2000: »Slike« časa v slovenskem jeziku. 36. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Zbornik predavanj. Ur. I. Orel. Ljubljana: FF. 7–19.
- Valerij M. MOKIENKO, 1980: *Slavjanskaja frazeologija*. Moskva: Vysšaja Škola.
- Predrag PIPER, 2001: *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Elena SAVELIEVA, 2007: *Koncept premikanja in glagoli premikanja v frazemih slovenskega knjižnega jezika: Magistrsko delo*. Maribor: FF.
- , 2008: Frazemi s pomenom »premikati se« v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezikoslovni zapiski* 14/2. 87–99.
- , 2009: Glagoli premikanja v frazemih slovenskega knjižnega jezika. *Slovenski jezik – Slovene linguistic studies* 7. 115–34.

Slovar slovenskega knjižnega jezika, 1970–1991. Ljubljana: DZS. Na spletu.

Slovenski pravopis, 2001. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU. Na spletu.

Spletni slovar slovenskega jezika. Na spletu.

Irena STRAMLJIČ BREZNIK, 1999: *Prispevki iz slovenskega besedoslovja*. Maribor: Slavistično društvo Maribor (Zora 7).

Ada VIDOVIČ MUHA, 2013: *Slovensko leksikalno pomenoslovje*. Ljubljana: ZIFF.

SUMMARY

The article deals with some issues connected with expression of space in Slovene phraseology. The lexical item *prostor* 'space' forms numerous terminological set phrases, but it is not really productive in the formation of phrasemes. In contrast, the concept of space is one of the most commonly expressed in phraseology. Here phraseology is understood in the narrower sense, which means that all semantically transparent terminological set phrases with spatial meaning are left aside. At the level of spatial expression that results from phraselologization, one encounters spatial as well as non-spatial localizations (Piper 2001). Phrasemes expressing spatial space are predominantly names of limited spaces (*dežela na sončni strani Alp* 'the country on the sunny side of the Alps', *betonska džungla* 'concrete jungle'), while unlimited space is mostly represented by phrasemes that are on the border between spatial and non-spatial (most often qualitative) meanings, e.g., *tam, kjer se cedita med in mleko* 'med in mleko se cedita' /*kje/*.

As the origin, space is part of the process of secondary semantic shifts in existing phraseological units or is a free word combination from which (primary) phraselologization originates. The author finds that secondary metaphorization most often proceeds in the direction space→time (*tu in tam* 'ponekod' – 'včasih') and that it is most often manifested in phrasemes with somatic components. To illustrate space as the origin of phraselologization, two structural-semantic models were chosen: (1) *do*+ 'somatism' (*ne seže do gležnjev/kolen komu; do obisti, do jeter*), expressing anthropocentrism in the human perception of the dimensions of space and non-space; (2) the model *iti kam* 'to go somewhere' (causal *spraviti kam koga* 'to get someone somewhere'; state *biti kje* 'to be somewhere'), which structurally includes phrasemes of the semantic field 'to be dying, to die' ('to be dead'): *iti na oni svet – spraviti na oni svet koga – biti na onem svetu*.—The author did not discuss the possibilities for understanding of space that conceptual-metaphoric approach could provide, i.e., within this approach the category of space is fundamental for understanding other concepts.